

Київський національний університет імені Тараса Шевченка
Філософський факультет
Кафедра релігієзнавства

**ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ХРИСТИЯНСЬКОЇ
АРХІТЕКТУРИ ПІД ВПЛИВОМ ДОГМАТИЧНИХ
ПОЛОЖЕНЬ (I-XVII СТ.)**

Кваліфікаційна робота зі спеціальності
031 «Релігієзнавство»
На здобуття академічного звання бакалавра релігієзнавства

Студент-виконавець:
Осінковські Михайло Дмитрович
_____ 4 курс

Науковий керівник:
Шавріна Ірина Валентинівна
кандидат філософських наук, доцент

(підпис)

Допущено до захисту:
Зав. кафедри _____

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ВЗАЄМОДІЯ РЕЛІГІЇ ТА АРХІТЕКТУРИ ЗА ЧАСІВ КАТАКОМБ ТА ПЕРШИХ ХРИСТІЯНСЬКИХ ХРАМІВ	7
1.1. Формування стилю ранньохристиянського зодчества III-IVст..	8
1.2. Філософське спрямування та доктринальна особливість ранньохристиянського віровчення.....	16
РОЗДІЛ 2. РОЗВИТОК ХРИСТІЯНСТВА ТА ЗМІНА ХРАМОВОЇ АРХІТЕКТУРНОЇ ФОРМИ В РОМАНСЬКИЙ ПЕРІОД.....	22
2.1. Принцип храмової забудови в країнах Західної та Центральної Європи в період з X до початку XIII ст.	22
2.2. Доктринальна особливість католицького віровчення після Великого розколу 1054 року та релігійно-філософські вчення даного періоду.....	24
РОЗДІЛ 3. ВПЛИВ СХОЛАСТИКИ НА ВИНИКНЕННЯ ТА РОЗВИТОК ГОТИКИ	28
3.1. Готична храмова забудова в країнах Центрально-Західної Європи в період XII- XIV ст.....	29
3.2. Доктринальна спрямованість віроповчальних догматів католицизму та релігійно-філософське вчення схоластики	35
РОЗДІЛ 4. ТРАНСФОРМАЦІЯ ХРАМОВОЇ КАТОЛИЦЬКОЇ АРХІТЕКТУРИ ВНАСЛІДОК ЗМІНИ СВІТОГЛЯДУ У ЧАСИ РЕНЕСАНСУ ТА БАРОКО.....	39
4.1. Характер храмової забудови в країнах Європи XV-XVII ст.....	39
4.2. Філософія Ренесансу, теологічне вчення томізму та доктринальні особливості віровчення	43
ВИСНОВКИ.....	49
СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	51

ВСТУП

Актуальність дослідження.

З моменту зародження християнства та його історичного розвитку простежується тісний взаємозв'язок християнських догматів з мистецтвом формування архітектурних форм, де взаємини просторово-часового континууму сакрального і профанного є актуальними проблемами для досліджень в області релігії, історії та культури.

Релігійна тематика архітектури, що відрізняється стильовим характером будівель різних епох, є проекцією догматичних та філософських домінуючих поглядів в суспільстві. Храмова архітектура, будучи просторовою формою мистецтва, втілює цілісність образу, канонізованої християнської думки, при чому прийоми мистецтва, будучи відкритими зовні, повинні перекодувати закладений в форму доктринальний внутрішній зміст основних положень віровчення, які за формою часто є символічними, закодованими посланнями. Тому при єдиній релігійній ідеї та варіативності архітектурних форм існує проблема їх трактування, складність позначення їх кордонів. Таким чином, для осмислення різних стилів храмових будівель слід розглядати їх у різних аспектах, і дані дослідження є нечисленними в українському релігієзнавстві, що і визначає актуальність даної роботи.

Ступінь наукової розробки теми. Значний вклад у вивчення храмових архітектурних форм внесло багато вчених, найбільш розробленим є архітектурно-історичний та теологічно-філософський напрямок досліджень. З аспекту архітектури, сперш, слід відзначити античний трактат Вітрувія «Десять книг про архітектуру», який часто використовувався багатьма середньовічними архітекторами. Автор розглядає архітектуру схематично та практично, про філософію він пише, що вона «піднімає дух архітектора й, викорінюючи в ньому самовпевненість, робить його більш ввічливим, справедливим», а також допомагає зрозуміти природу речей. [9, с.18]. Вивченню особливостей формування та розвитку ранньохристиянської

архітектури приділяють увагу дослідження вчених Л.Сібеля [53], М.Г.Зейферта [19], В.О.Кодіна та П.В.Панова [29], Б.П.Михайлова [33]; церковної італійської архітектури IV-XIV ст. – М.Санчеса [32]. У дослідженні виокремленні праці з вивчення готичної архітектури, яка є яскравим проявом католицизму: Л.Гродецькі [52], Е.Віолле-ле-Дюка [8], С.Гарднера [42], Г.Зедльмайра [18], О.А.Хрипкової [44, 45], а також концепція Е.Панофскі [37, 38], яка пояснює сутність формування форми готичної архітектури. Розглянуті роботи дослідників: зодчества італійського Ренесансу Дж.Вазарі [6]; епохи Ренесансу та бароко – Г.Вельфліна [7], В.М.Лазарева [30], Е.Гарена [12], а також сучасні оглядові праці дослідників архітектури С.Кавтарадзе [23], К.Д.Крейго [26], які надають загальну характеристику основних стильових архітектурних форм та елементів.

З філософсько-теологічного аспекту виділяємо роботи вчених: А.Гарнака [11], який аналізує історію розвитку християнства та його догматики; теолога А.Юліхера [48] – період становлення християнської віри; а також працю О.П.Лебедева [31], який аналізує Вселенські собори IV і V ст. та В.В.Соколова [41]: дослідження європейської філософської думки XV-XVIII ст.; праці Етьєна Жильсона [47] про теологію та філософію Середньовіччя з аспекту неотомізму; І.І.Орлова [36] щодо культової готичної архітектури з аспекту схоластики. А також виділяємо працю сучасника епохи Ренесансу архітектора Л.Альберті [1], який використовує філософський підхід до архітектури Ренесансу.

З культурно-історичного аспекту привертають увагу дослідження Середньовічної науко-філософської думки XII ст. й історичного підґрунтя епохи Відродження Т. Гольдштейна [50]; проблем Римської імперії (IV ст.) – М. М.Казакова, (XV-XVI ст.) та Ю.Є.Івоніна [21]; взаємозв'язок готичного світогляду та архітектури констатує О.О.Яструб [49].

Про загальноцивілізаційний внесок католицизму у своїй роботі доводить Т.Вудс [10]; особливості догматичної думки відзначають архієп. Л'Юильє [39], кард. В.Брандмюлер [55]; з релігієзнавчого аспекту за основу взяті

дослідження українського вченого С.Головащенко з курсу лекцій історії християнства [13], підручник В.І.Лубського з канонічного права [46].

В роботі використані цитати Св. Письма [27], позначені важливі тексти канонічного права: Декрет Граціана [51], Кодекс канонічного права (Codex Iuris Canonici) [28].

Об'єктом дослідження є храмова архітектурна форма Західної та Центральної Європи від античності до епохи бароко.

Предметом дослідження є доктринальні особливості християнства в взаємозв'язку з характером сакральних будівель I - XVII століть в Західній та Центральній Європі.

Мета роботи — виявлення характеру архітектурних церковних споруд з віроповчальними доктринальними особливостями християнства. Форма сакральної споруди (християнського храму) є оболонкою, зовнішнім втіленням релігійного духу. Всі храмові споруди наповнені змістом естетичного і сакрального характеру і еволюція їх форм невіддільна від внутрішньої духовно-релігійної форми. Тому вивчення храмового зодчества поряд з християнськими догматами дозволяє виявити характерний взаємозв'язок, світоглядні особливості, сакральне ядро, його духовну домінанту, для кожної епохи.

Основні завдання дослідження:

- проаналізувати наукову літературу за темою з історії, архітектури, філософії та подати загальне визначення характеру формування архітектурних форм церковних споруд міст Західної та Центральної Європи в період з I до XVII століття;
- навести оглядові історично-архітектурні приклади становлення храмового зодчества в період формування християнства та направлення католицизму;
- розглянути особливості світоглядної та філософсько-релігійної думки, доктринального віровчення католицизму у період формування та розвитку християнства у Західній та Центральній Європі;

- визначити основні особливості, які вплинули на характер церковних споруд, об'єднавши дані з різних аспектів: історичного, культурного, філософсько-релігійного, догматичного;
- окреслити зміни стильового напрямку в мистецтві християнського зодчества, визначити найосновніші;
- надати відомості про типи християнських будівель та виокремити структуру, головні характерні риси до кожного періоду: ранньохристиянського, романського, готичного, ренесансного та барокового;
- зазначити у висновку важливість впливу філософсько-релігійної думки та догматичних положень на формування храмової католицької архітектури.

Наукова новизна роботи полягає у:

- створенні теоретичного обґрунтування для аналізу архітектурних форм християнської храмової забудови, а також впливу філософсько-релігійних та догматичних чинників розвитку католицизму на характер та стильовий напрям культури Західної та Центральної Європи;
- спробі визначити основний чинник храмової забудови готичного періоду у контексті з ранньохристиянськими світоглядними ідеями.

Методи дослідження. Для вирішення поставлених завдань використані міждисциплінарний підхід, методи узагальнення, аналогії, синтезу, текстологічного та архітектурного аналізу, а також описовий, порівняльно-історичний, структурно-функціональний та системний методи.

Структура курсової роботи включає вступну частину, чотири розділи, висновки та список використаних джерел. Загальний обсяг роботи складає 50 сторінок, список літератури налічує 55 найменувань.

РОЗДІЛ 1.

ВЗАЄМОДІЯ РЕЛІГІЇ ТА АРХІТЕКТУРИ ЗА ЧАСІВ КАТАКОМБ ТА ПЕРШИХ ХРИСТІЯНСЬКИХ ХРАМІВ

В даному розділі надаються головні історичні відомості розвитку ранньохристиянського періоду до X ст.; розглядаються релігійно-філософські вчення апологетики (II-III ст.) й патристики (IV-X ст.) та архітектури за часів катакомб та перших християнських храмів: дається характеристика перших християнських будівель в Римській імперії, які використовувалися для зборів та відправлення релігійних культів, видів усипальниць, поховань адептів. Висвітлюються основні архітектурні елементи й форми, запозичені від архітектури пізньої античності, візантійського, сирійського зодчества, а також нові, що з'явилися в даний період та окреслюються зміни стильового напрямку в мистецтві християнського зодчества. Аналізуються зміни, які відбулися на початку IV ст. з прийняттям християнства державною релігією Римської імперії. Аналізується філософське спрямування та доктринальні особливості віровчення, з'ясовується їх вплив на характер храмової архітектурної форми зазначеного періоду.

Слід зазначити, що лад ранньохристиянської культури ми розглядаємо в доктринальному аспекті ранньохристиянського віровчення, як багатопланового з'єднання християнських цінностей і спадщини еллінської культури, на відміну від протилежної антидоктринальної позиції німецького лютеранського теолога Адольфа фон Гарнака [11], який стверджував, що розвиток християнства обумовлено історичним процесом еволюції, тобто еллінізацією християнства і позиції французького релігійного філософа-неотоміста Етьєна Жильсона [47], який вважав, що християнство еволюціонувало від елліністичних поглядів, що бере початок від філософської думки Аристотеля. Патристика, в аспекті християнського вчення, відкидає філософський погляд античних вчених і спирається на істинний характер одкровення як на єдиний авторитет, абсолютне вчення (від

кінця I століття до VIII ст.), що виходить від Отців церкви, які були визнані такими при наявності ознак: давнини, що відбувається, їх святості життя, ортодоксальності вчення і отримання церковного схвалення, тобто практично всі ранньохристиянські автори, на початку становлення християнства є Отцями церкви. Таким чином, розглядаючи доктринальні особливості ранньохристиянського етапу, ми розглядаємо в цілісно-історичному аспекті християнської теологічної думки, співвідпорядкованості авторитету християнського вчення Отців церкви.

1.1. Формування стилю ранньохристиянського зодчества III-IVст.

Християнство як молода релігія в другій половині I століття в Римській імперії протягом перших століть існувало нелегально і тому місця її відправлення не були узаконені, тож для молитов обладнувалися місця в житлових будинках. Наочним прикладом такого переобладнання було помешкання в стародавньому місті Дура-Европос, де звичайний житловий будинок стає церковним (231 р.). Це був двір з житловими будівлями, в якому були облаштовані: трапезна, баптистерій. Стіни баптистерію прикрашаються розписом, орнаментами образів християнської міфології, звід стелі подібний небесному зведенню, розписується блакитною фарбою з зірками. «У Римі від цього періоду дійшли руїни, які здавалися в оренду будинків та невеликих терм, перетворених в церкви (залишки яких знайдені під пізніми церквами Св. Климента, Св. Анастасії і ін.)» [33, с. 676].

В цей час для відправлення поховального культу використовуються місця занедбаних каменоломень – катакомби, де з легкої кам'яної породи формують вузькі проходи з заглибленнями для поховання адептів християнських громад. Примітно, що поховальні камери виконані у вигляді хреста, вони розташовувалися у декілька ярусів й були сформовані з акросоліями для саркофагів. Прикладом є катакомби Святого Калліста –

стародавні римські катакомби (початок I ст.). Могили мучеників та місця, де відбувалися їх мучеництва, так звані, мартиріуми відокремлюються кам'яним муром з каплицею та набувають культового значення. Відомий перший мартиріум знаходиться на Ватиканському пагорбі на умовному місці розп'яття апостола Петра (Мартиріум Св. Петра).

Християнське зодчество IV-VI ст. продовжує архітектурні традиції Римської імперії I-III ст.: як і раніше всім будівлям притаманна конструктивна та естетична форма, частково типологічні особливості. Форма християнських катакомб має тільки конфесійну особливість, вважається, що вона згодом не вплинула на подальшу розробку її форм. Можна виділити два періоди розвитку ранньохристиянського зодчества: в першому (IV ст.) у столичних містах складається нова типологія храмових будівель, а в другому (V-VI ст.) – дана типологія поширюється на всьому протязі Римської імперії. Храмова архітектура Італії, на відміну від сирійської і єгипетської не відзначається яскравими специфічними рисами, проте в цей період поступово починаються формуватися регіональні особливості, які в подальшому визначають розвиток дороманського й романського періоду.

Слід зазначити, що будівництво перших християнських храмів було обумовлено імператорським замовленням. «Одним з найбільш ранніх став кафедральний собор Риму – *Basilica Constantiniana* на пагорбі Латеран» (312-324 рр.) та у 320-335 рр. «базиліка над могилою ап. Петра – Сан-П'єтро-ін-Ватикано» [19, с. 18].

На початку IV століття, коли християнство отримує статус основної релігії в Римській імперії, починається жорстока боротьба з язичництвом. Язичницькі храми піддаються руйнуванню, на місці руїн зводяться християнські храми. Відомі язичницькі будівлі, які не були зруйновані вщент, та були перебудовані: Парфенон, Пантеон та ін. В «Житті св. Порфирія, єпископа Газського» [17] описується історія боротьби з язичницькою релігією під час імператорства Феодосія I, коли за його наказом були розорені язичницькі капища в місті Газі, язичники під страхом смерті

звернені в християнство, на місці язичницького капища був побудований християнський храм, прикрашений уламками колишнього святилища.

Під час правління римського імператора Костянтина по всій імперії починається масове будівництво християнських храмів нового базилікального типу. Передбачається, що базилікальний тип християнських храмів був заснований за подобою побудови римських світських базилік, які являть собою витягнуту прямокутну форму, при вході прикрашену апсидою та колонами, які поділяють приміщення, виділяючи нефі. Стеля нефів була дерев'яною, простір середнього нефу був більшого розміру, ніж простір бічних нефів. «Ускладнення християнського обряду незабаром зажадало додавання до старої базилікальної схеми нових елементів: великого перистильного двору – атрію, що передує входу, з фонтаном для обмивань або купіллю для хрещення в центрі; широкого вузького притвору, або нартексу, при вході, куди допускалися особи, ще не пройшли хрещення, і трансепту – поперечного нефу між базилікою та апсидою для розширення вівтарної частини. Перехід від інтер'єру базиліки до трансепту оформлявся тріумфальною аркою, за якою стояв вівтар (осяяний балдахіном на чотирьох колонках з ківорієм), а далі, в апсиді, де в римській базиліці було місце судді, перебували крісло єпископа та місця кліру» [33, с.678].

Тож констатуємо, що зміна форми християнського храму відбувається зі змінами відносин в державі до християнства, а саме: змінюється життя adeptів, відправлення культу, відбувається перехід життя суспільства від ранньої форми римської демократії до імператорської форми з єдиною релігією держави. Отож, якщо спочатку III століття християнській громаді серед усіх adeptів була правова рівність, то надалі, у IV столітті, відбувається розділ на adeptів та духовних осіб, де перші стають спостерігачами, другі церковними служителями, що керують відправленням культів. Ми спостерігаємо істотну відмінність християнських церков від колишніх античних в тому, що храми стають будинками церкви (*domus*), місцем де збираються віряни та відправляють релігійні церемонії; місцем, де

розділяється світ на звичайний та сакральний. Саме цей поділ й визначає інтер'єр будівель: багате внутрішнє наповнення та стриманість зовнішнього фасаду. Внутрішній устрій храму прикрашається мозаїчними фресками, мармуровими колонами та підлогою з яскравими візерунками, створюючи ефект урочистості, та викликаючи в адептів почуття піднесення та захоплення. Всі деталі архітектури стають витонченими, форми знаменують нематеріальність й піднесеність приміщення. Особливого впливу, для передачі позаземного простору, набуває світлове заповнення храмів, світло проникаючи крізь апсиди розливається по храму, заломлюючись в кольорах мозаїчних розписів та підсилює відчуття божественності образів, ніби одухотворяє їх світлом. При цьому фасад церковних будівель виконується в строгих простих формах, де кордоном між божественним і мирським стають стіни храму і сам вхід до нього.

Будівлі храмів базилікального типу були більш поширені в східних частинах Римської імперії. Це пояснюється близькістю палестинських земель, центром християнського паломництва, й тим, що ці землі були меншою мірою зачеплені війнами та кризовим станом в імперії. Відомі сирійські базилікальні храми будувалися в різних архітектурних формах. На півдні переважали дві форми християнських храмів: однефеві з різновисокими апсидами й прямим перекриттям (храм Юліана, Умле ідж Джімала) та тринефні: з однорівневими нефами (храм в Тафі). На півночі будувалися тринефні храми, з напівкруглими апсидами всередині й прямокутними зовні (г.Брад).

Для архітектури західних базилік того часу були характерні надбудови над фасадами храмів у вигляді двох веж. Даний тип споруди став згодом панівним та притаманним церквам базилікального типу. Базиліки виконувалися тринефній або п'ятинефній формі й найбільшого поширення набули в Італії. Найстаріший п'ятинефний храм був зведений в Римі у 319 р. (Латеранська базиліка), він розташований в імператорському палацовому комплексі та був резиденцією єпископа. Подібні споруди були зведені над

могилами святих Петра (Ватикан) та Павла (за стінами міста). У провінціях, на заході імперії, відомі храмами такої форми були в містах Реймс та Трір.

З V століття церкви базилікального типу будуються по всій Римській імперії. У Сирії, в містах Турманін (480 р.), в Калб-Лузі (500 р.), а також в Малій Азії в Коджа-Калессі (V ст.). У Коджа-Калессі був зведений базилікальний храм з загальним храмовим куполом над центром та середнім нефом. Ця архітектурна форма надалі отримала подальший розвиток церковній архітектурі. Слід зазначити, ранньохристиянські будівлі центричної форми – мавзолеї, подібні мавзолею Олени, зведеному в околицях Риму (330 р.), який за формою був подібним до гробниці Присцилли, але зі зміненим верхнім куполом у вигляді світлового барабана, крізь який усипальницю осявало світло, на відміну від колишніх темних мавзолеїв-тулумусів. Поряд з центричною формою усипальниць створюються більш складні форми (Мавзолей Констанції), де світловий барабан відділяється внутрішнім подвійним кільцем коринфських колонад, які розташовуються концентрично й мають ступінчасту форму, подібну формі мавзолею Августа. Мавзолей Констанції пізніше був переобладнаний в християнський храм, з прибудованою до нього великою базилікою. Таким чином, ми бачимо, що даний мавзолей знаменує еволюцію поховальних споруд і є новою відправною формою для створення подальших архітектурних будівель. Якщо в III - початку IV ст. переважала ідея створення храму над могилами святих мучеників, яка була співзвучна християнській традиції перемоги над смертю духу та створення над могилами померлих святих осіб храмів-пам'яток для поклоніння, то еволюція римських традиційних мавзолеїв-усипальниць логічно продовжилася в будівництві подібних споруд при християнських храмах. При цьому розвиток архітектурного рішення форми купола, полягав в його світловому виділенні у вигляді барабану, що згодом започаткувало використання даного архітектурного надбання в будівництві нових християнських храмів та баптистеріїв. Прикладом найбільшого центричного храму в Італії є римська

церква Сан Стефано Ротондо, за припущенням, закладена у вигляді античної усипальниці, але була завершена лише в середині V століття [33, с. 684-685].

Архітектура V-VI ст. продовжує типологічний напрямок, розвинений раніше. На італійській території імперії архітектурі притаманний загальний архітектурний типаж римського Середземномор'я, без будь-яких особливостей, що обумовлено тісними зв'язками з Константинополем. Після періоду імператорства Юстиніана, внаслідок завоювання більшої частини (північний схід імперії) лангобардами та встановленням Лангодбардського князівства, в Римській імперії настає період ізоляції і припинення імператорських і папських замовлень. В даний період відрізняється й географічна храмова забудова на півночі і півдні імперії. У південній частині Італії християнські споруди носять неоднорідний характер, формуються як під впливом до північної частини та столиці імперії, так і Середземноморських регіонів та півночі Африки. Це проявляється в композиційному вигляді будівель і використанні інших будівельних матеріалів: природнього каменю, цегляної і бетонної кладки [32, с. 170-173].

Архітектура дороманського періоду (VII-X ст.) найменш вивчена через малу кількість збережених будівель та неточностей датування, даний період в історіографії розглядається як лангобардський та каролінгський, однак при цьому він позбавлений певної архітектурної спрямованості, та відображає лише політичну складову територіальної приналежності. Для цього періоду занепаду храмового будівництва характерний різкий спад зведення будинків та спрощення будівельної техніки. Відбувається типологічне розмивання ранньохристиянських архітектурних форм, відокремлення римських, північних і південних архітектурних шкіл, йде активний пошук нової образності.

Вплив візантійської архітектурної форми відзначається на півдні Римської імперії (Калабрія, Саленто), де були відсутні лангобарди, та що було обумовлено імперськими завоюваннями в кінці IX ст.

Поряд з тим, в цей час створюються центричні храми в іншій хрестоподібній формі виконання. Наприклад, в місті Медіолані (сучасне м. Мілан) у другій половині IV століття будується храм Сан-Лоренцо, де основна форма споруди складається з двох концентричних квадратів, середні боки яких виступають у формі зовнішніх аркових двоярусних екседр, що характерно було для архітектурних форм римських німфеїв і приміщень пізнього періоду Римської імперії, що належали до складу палаців. Даній архітектурній формі притаманні різкі переходи світлотіні, що розділяє інтер'єр храму, це ж також підкреслювала особлива внутрішня обробка інтер'єру: мармурове облицювання стін і стуківий орнамент на вікнах. Зовнішня частина храму була купольною, з кутовими вежами, які закінчувалися біля основи барабанного купола. Пізніше, на початку V століття (424 р.) з'являється інший варіант хрестоподібної форми храмових споруд, де хрестоподібна форма втрачає округлість обрисів, зовні набуваючи прямокутної форми: над циліндричними склепіннями налаштується суцільна стіна, яка вирівнює абрис всієї споруди. Прикладом тому є споруда мавзолею Галли Плацидії. Даний храм був присвячений Святому Лаврентію й зсередини був багато прикрашений мозаїкою, зображеннями святого в оточенні апостолів, склепіння храму традиційно являло синій фон із золотими зірками. Цей мавзолей зберігся в хорошому стані й до наших часів [33, с. 686].

У V столітті в східних частинах Римської імперії з'являються чернечі монастирі, як нові релігійні та архітектурні форми життя адептів. Це великі комплекси споруд: церковних, житлових, побутових та господарських. Наприклад, в Сирії, в районі Антіохії, приблизно в 490 р., на місці стовпа, місця подвижництва і смерті (459 р.) Симеона Стовпника був побудований монастир Калат-Сіман, центральним об'єктом якого постає стовп, що утримує центр купола хрестоподібної форми у формі октагону з тринефними базиліками. В інтер'єрі монастиря Калат-Сіман переважають східні орнаменти тварин, птахів, рослин, дані деталі оздоблення свідчать про

перероблення античних форм, які були властивими для античності. Таким чином, монастир увібрав в себе багатство форм і наповнення, і являючись монументальною спорудою, виділявся серед інших християнських будівель, імовірно тому аж до XVI століття мав великий вплив на розвиток християнських культових споруд в Сирії [33, с. 686-687].

Констатуємо, що з появою християнства змінюється призначення культових будівель. Зібрання adeptів та ритуали спочатку проводилися в будівлях призначених для інших цілей (житлових будинках, синагогах) або в катакомбах. Їх планувальні рішення вплинули, в подальшому, на формування архітектури християнських храмів. «Церква була символом спільності людей об'єднаних вірою в порятунок, а місце зібрання громади в перший час було не так важливо» [19, с. 16].

Німецький історик Людвіг фон Сібель стверджував, що ранньохристиянське мистецтво, приєднуючись до античності, є своєрідним продовженням його, періодом «християнської античності» [53]. В.Н.Лебедев спростовував цю позицію вважаючи, що нова форма зародження «ранньохристиянського мистецтва була виключно зовнішнім фактом. Вона відображала новий світогляд, нову релігію, принципово нове розуміння дійсності. І тому ця тематика не могла механічно перетворюватись в старі античні форми. Вона потребувала таких засобів вираження, які найкращим чином втілювали б спіритуалістичні ідеали християнства» [30, с.23]. Проаналізувавши всі аспекти даної теми, стверджуємо, що багато елементів ранньохристиянської архітектури насправді запозичені з античності, це відбувається і в більш пізні періоди, і свідчить не стільки про прихильність до античного стилю, скільки про використання його ідей, конструктивних і естетичних елементів для здійснення своїх прикладних цілей. У міру формування християнських догматів та зміцнення положення християнства, отримання статусу державної релігії, формується й просторова проекція втілення християнських принципів, їх пропаганда, та подальша церковна сакралізація.

Тож, відзначаємо, що пізня античність була основою ранньохристиянських архітектурних форм та завершила період античного будівництва. В цей час були сформовані нові риси християнської спільноти та нові архітектурні форми, які пізніше під час феодалізму стали зразком багатоваріантного втілення храмів базилікального типу, створення центричних форм побудови храмів, і ці ідеї були втілені в архітектурі християнських країн як на Заході, так і на Сході. Тому, на нашу думку, ранньохристиянська архітектура є мостом, межею між епохою античності та епохою феодалізму, пов'язуючи їх наступністю ідеї храмового зодчества.

1.2. Філософське спрямування та доктринальна особливість ранньохристиянського віровчення

Для обґрунтування дослідження проводимо аналіз догматичних чинників та розвитку філософської думки з позицій апологетики та патристики.

Німецький теолог Адольф Юліхер досліджує ранньохристиянський період до Нікейського собору, відмінність між вченнями Ісуса Христа та його учня, апостола Павла; а також між часом апостольства Павла та двома наступними століттями, які «замінили його свободу духу новим законом, – цілим рядом точних викарбуваних форм і формул» [48, с. 179]. Юліхер пише, що «Ісус, Павло, католицька церква – три глибоко відмінні одна від одної величини. Однак тільки всі разом представляють вони початок християнської церкви: до Нікеї простягається той початковий період, який сповідують ще до сих пір всі церковні громади» [48, с. 179].

Під час правління римського імператора Костянтина Великого, який прийняв у 337 р. християнство та затвердив його у якості державної релігії імперії, християнство стало поширюватися по всій території держави. Історик О.П.Лебедев так описує цей час: «Епоха перших 4-х вселенських

соборів представляє одне нерозривне ціле, завершальною ланкою якого є собор Халкидонський» [31, с.8].

Основні, поворотні дати догматичного розвитку християнства в ранній період:

- 313 р. – прийняття Міланського едикту про віротерпимість;
- 325 р. – Перший Нікейський собор (I Вселенський) – прийняття Символу Віри, засудження ересі аріанства, визначення святкування Пасхи;
- 380 р. – утвердження християнства державною релігією;
- 381 р. – Перший Константинопольський собор – доповнення до Символу Віри: затверджений догмат про сходження Святого Духа від Отця і про рівність осіб Трійці. Визначення статусу єпископа Константинопольського, що тривалий час не визнавалося Римом;
- 431 р. – Єфеський собор – засудження ересі несторіанства;
- 451 р. – Халкидонський собор – осуд монофізитства, прийняття вчення про дві сутності Христа.
- 553 р. – Другий Константинопольський собор – повторне засудження ересей несторіанства і монофізитства. Засудження вчень Платона й Орігена.
- У VI столітті – заснування ордену бенедиктинців – першого чернечого ордену

Догматичні зміни в період Раннього Середньовіччя:

- 680-81 рр. – Третій Константинопольський собор – осуд монофелітства, прийняття вчень про дві волі та дві дії Христа;
- 787 р. – Другий Нікейський собор – осуд іконоборства.

Догматичні особливості та основу церковного права містять перші чотири Вселенських Соборів. Архієпископ Петро (Л'Юильє) у своїй праці «Правила перших чотирьох Вселенських Соборів» описує канонічні основи становлення церковної структури, позначає їх історичне законотворче значення, наголошуючи на тому, що вони «становлять серцевину церковного права на християнському Сході до теперішнього часу. У першому тисячолітті

буття Церкви вони становлять істотну частину церковного права на Заході. Вони надали також значний вплив на канонічні склепіння західного Середньовіччя. ... і подальше канонічне законодавство не привнесло будь-яких істотних змін» [39, с. 5-6]. У той час, як католицький доктринальний розвиток церкви не обмежується тільки богословським тлумаченням Отців церкви, як в православ'ї, а отримує подальший розвиток («Декрет Граціана» (XII ст.), «Корпус канонічного права» (1500 р.)). Тож, констатуємо, що під час перших соборів відбувається становлення основ церковного законодавства, інститутів, як перших загальних церковних і правових норм. Матеріали канонічного законодавства перших Вселенських соборів (Нікейський, Константинопольський, Ефеський, Халкидонський) вказують на еволюцію становлення церковних інституцій, християнських дисциплінарних норм та взаємини між церквою і суспільством.

Характерною основою апологетики (II-III ст.) є захист та обґрунтування християнського віровчення, відокремлення від філософії язичницької віри, якій притаманний політеїзм чи монотеїзм Платона та Арістотеля. Це захист канонів, основ християнства. Знані апологетики: Іриней, Татіан, Афіногор, Теофіл, Іпполіт, Тертуліан, Климент Олександрійський. Основну думку апологетики формулює Тертуліан, що християнська віра є простою, готовою формою та не потребує доказів, тлумачення Євангелія, воно розуміється буквально, Богу своїй іпостасі постає триєдиним, людина мусить спокутувати первородний гріх. Тож захист християнського віровчення апологетиками базується на прикладі віри над знанням – апології віри. Вчення античних філософів, окрім вчень Сократа, Платона, стоїків, вважаються суперечливими до єдиної правильної філософсько-теологічної думки, що доводить божественні істини. Таким чином, апологетика виступає підґрунтям розробки наступного періоду розвитку філософської думки у патристиці.

До патристики, яка охоплює період IV-X ст., характерною основою є обґрунтування канонів та поширення християнської віри, де пріоритетом

осмислення християнських догматів надається не розуму, а вірі. Знані представники патристики: Августин Аврелій, Василь Великий, Григорій Ніський, Іоанн Дамаскін, Іоанн Златоуст та ін. Вони розглядають головні християнські догмати та проблеми: триєдність та сутність Бога; христологічну проблему розуміння образу Ісуса Христа, як поєднання Божого та людського; одкровення як джерела істини; розглядають історію у висхідному русі до вищої мети – досягнення Божественного Царства, а з цим і гріховність людини, її відповідальність за вчинки та можливість спасіння; поряд з цим теодицея постає як виправдання божественного промислу за зло у світі, перекладання відповідальності за це на саме людину, через її недосконалість. Отже, патристика це теологізація філософської думки: проповідування, обґрунтування християнського вчення відповідно Біблійних істин, через тлумачення їх зашифрованого сенсу, таким чином набуття філософського пізнання. Августин Аврелій (354-430 рр.) є ключовим теоретиком напряму патристики. Його праці: «Сповідь», «Про християнське життя», «Про блаженне життя», «Монологи», «Про свободу волі», базуються на античному спадку Платона, Арістотеля, ідеї яких дозволяють примирювати античну філософію з монотеїстичністю християнства. Августин Аврелій у своїй праці «Про град Божий» викладає всю людську історію, як протиборство двох сил, двох градусів: Божественного та Земного, він проводить паралелі Божественного граду з позицією католицької церкви, й сповнений оптимістичною надією, що кожна людина зробить свій вибір на користь першого граду, на користь пізнання та любові. На думку Августина, задачею філософів є обґрунтування віри як вищого шляху пізнання, примату її над ідеями філософії Платона та Арістотеля. Августин констатує, що феномен віри, виходячи за закордони звичайної віри, є елементом пізнавального процесу, а найвищим авторитетом є Святе Писання [4].

Головні джерела католицького віровчення: Святе Писання, а також істини Одкровення, викладені в Священному Переданні. Для католицизму характерні: «принцип догматичного розвитку і панування юридичних форм

мислення» [25], що зумовили розбіжності з віроповчальних питань із православ'ям. Канонічне право базується на принципах: теологічних (основа догматики християнського вчення, де Бог творець усього суцього); загальних (стосуються першородного гріха, його спокутування за допомогою віри та спасіння), церковних (церква як захист чистоти віри, воцерковлення – умова для спасіння); формальними (незмінність догматів, церковного устрою, традицій Отців церкви).

Німецький теолог А. Гарнак відзначає три елементи католицької церкви: «кафолічний, латинський (в сенсі Римської імперії) та августинський» [11, с. 146], проявом першого: кафолічності (притаманний також грецькій церкві) є готовність вступати «в «унію» з усякою східною церковною громадою, якщо тільки вона вирішується визнати папу і підпорядковується його апостольському верховенству» [11, с. 145], другого – «латинського духу в сенсі римської миродержавності» [11, с. 147], який визначив характер загальнокатолицьких ідей: «традиціоналізму, правовірності, ритуалізму та чернецтву» [11, с. 150-151]. На початку III ст. Отці церкви стверджують, що спасіння дарується при дотриманні форм договору за певних умов, «воно – «salus legitima» (законне благополуччя – лат.); у встановленні цих умов божество проявляє своє милосердя, свою поблажливість, але тим наполегливіше воно вимагає виконання їх. Потім, весь зміст Одкровення являє собою «lex», як Біблія, так і переказ. А переказ пов'язаний зі священством та з правильним успадкуванням в цьому священстві. «Містерії же рівносильні таїнствам», тобто, з одного боку, це – обов'язкові дії, а з іншого – вони містять дари благодаті в строго обмеженій формі й для певного застосування. Далі, вимога покаяння стає справою правового порядку, що нагадує справи громадянського права та оскарження образи. Нарешті, церква – правова установа; й ця функція не тільки стоїть поруч з її головною функцією, що складається в збереженні і поширенні спасіння, - саме заради виконання цієї функції вона стає правовою установою» [11, с. 147]. Третім елементом, що визначає дух католицької церкви, який хоч і

суперечить попереднім елементам, є августинізм, від вчення блаженного Августина Аврелія (V ст.), який розвивається паралельно. Гарнак зазначає, що «благочестя та теологія бл. Августина представляють собою своєрідне повторення переживань і навчань апостола Павла про гріх та благодать, про вину та виправдання, про божественне приречення та людську несвободу» [11, с. 151]. Блаженний Августин в «Сповіді» говорить про пізнання Бога – опори та цілі всього життя, про внутрішній розлад через тлінність життя й самолюбивих устремлінь, що призводить його до безбожництва. Та отримавши згори, через Ісуса Христа, божественну благодать, рятує себе, осягає свідомість вічності, а з тим силу та волю. Завдяки вченню Августина про благодать пізніше в церковній практиці була встановлена практика сповіді.

РОЗДІЛ 2.

РОЗВИТОК ХРИСТИЯНСТВА ТА ЗМІНА ХРАМОВОЇ АРХІТЕКТУРНОЇ ФОРМИ В РОМАНСЬКИЙ ПЕРІОД

В даному розділі надаються головні історичні відомості про передумови формування храмової архітектури у IX - XII ст., аналізуються зміни в християнській доктрині та релігійно-філософській думці, що вплинули на розвиток романського стилю і його подальше переродження в готичний. Висвітлюються основні архітектурні елементи й форми, запозичені від античної та ранньохристиянської архітектури, а також нові, що з'явилися в даний період та окреслюються зміни стильового напрямку в мистецтві християнського зодчества.

2.1. Принцип храмової забудови в країнах Західної та Центральної Європи в період з X до початку XIII ст.

Романський архітектурний стиль зароджується в країнах Західної та Центральної Європи в період з X до початку XIII ст. як Середньовічний інтернаціональний стиль, який об'єднував в новий тип склепінного храму-базиліки різні види архітектурних форм та декору. У Франції та Англії він відомий як нормандський стиль, так як прийшов в ці країни з Нормандії. Характерними особливостями Романського стилю є його ваговитість, монолітна цілісність, вузькі віконні прорізи, поєднання елементів ранньохристиянського мистецтва, а характерними елементами – вертикальні проєкції (Римський монастир Сан-Паоло); каплиці з апсидами (Кентерберійський кафедральний собор в Англії, XI ст.); темні аркади (Тулузька базиліка Св. Серніна у Франції X ст.); особлива обробка дверей; різноманітність та багатство орнаментів (Канська церква Св. Трійці) [26, с. 30-31].

Термін «романський стиль» починає використовуватися з початку ХІХ століття, як маючий відношення до Риму. Передумовами виникнення даного стилю передували церковні реформи Х-ХІ ст., автономія й зміцнення монастирів, а також значне ускладнення церковних богослужінь. Цьому часу властиво переважання есхатологічного настрою у віруючих, яке супроводжується культом реліквій, а також розповсюдження паломницької практики. Дані історичні передумови в ХІ ст. сприяють зростанню будівництва храмових споруд. Романський стиль зароджується в результаті трансформації та переосмислення давньоримської архітектури. Романська архітектура виглядала доволі важкою та мала оборонний характер, який виник через непрості міждержавні відносини, які мали місце після появи гунів і готів та з початком набігів вікінгів. Саме в романський період розпочинається спорудження замків.

Романське мистецтво, значною мірою, поширилось завдяки чернечим орденам. Засновані чернечими орденами монастирі впливали на культуру, в тому числі, політично. Одним з головних завдань при будівництві храмів цього періоду було вмістити тих, хто молиться. Конструктивно храм походить від ранньохристиянських базилік. В романській архітектурі набуває широкого поширення арка у різноманітних варіаціях. Декор також походить від неї. Він проявляється у формі карнизів та невеликих галерей, які є прикрасою апсид.

Німецькі собори ХІ-ХІІ ст. (т.зв. імперські собори), на відміну від звичайних базилік, мали розвинену західну сторону, яка віддзеркалювала східну. З обох сторін такі храми мають подвійні вежі дзвіниць. «Ця симетрія – відбиток ідеї гармонійного співіснування церковних і світських влад і божественного походження влади імператора. Хор на сході відводився клірикам, а вестверк (прибудова до нефу із заходу, часто повторює форму вівтарної частини) будувався для земного володаря: «Богу – богове, кесарю – кесаре»» [23, с. 300].

Храми споруджувались і планувались з пристосуванням до місцевих умов, що позитивно впливало на подальший архітектурний розвиток. Найбільш поширеними були два типи храмових споруд. За планом вони були простими, мали зі східного боку апсиду; рідше зустрічалися круглі або центричні будівлі. Зсередини храми мають відокремлені просторові об'єми. Утверджується хрестовий звід, який суттєво збагатив інтер'єр. Романський план ґрунтується на простих геометричних відносинах. Апсиди прикрашалися арками, іноді в декілька ярусів. Горизонтальне членування головного нефа утворюють арки й вузькі вікна. Інтер'єр прикрашений живописом, колонами, пілонами та виступами. Колони й пілони мають поділ на три частини. Колони й капітелі оздоблювалися орнаментом. В оформленні соборів значну роль відігравала скульптура. Зовнішній вигляд романських храмів еквівалентний їх внутрішнім рішенням. Це доволі прості за формою споруди, часто значних розмірів з вузькими вікнами. Значною віхою романського стилю було формування нового типу храму зі склепінчастим дахом, на основі більш ранньої базиліки з плоским перекриттям.

2.2. Доктринальна особливість католицького віровчення після Великого розколу 1054 року та релігійно-філософські вчення даного періоду

Для обґрунтування дослідження проводимо аналіз доктринальних чинників та розвитку філософської думки з позицій патристики.

Основні, поворотні дати догматичного розвитку християнства в період епохи Романтизму:

- прийняття Філіокве – вчення про походження Святого Духа як від Отця, так і від Сина. Вперше з'являється у Тертуліана і Амвросія Медіоланського. Перша документальна поява: 12-й Толедський собор 681 р. Офіційно затверджено в 1014 р.;

- Фотієва схизма – тимчасовий розкол між Східною і Західною церквами, переважно на ґрунті вчення про Філіокве;
- 869-870 рр. – Четвертий Константинопольський собор;
- засудження патріарха Фотія і єресі трихотомії. VIII вселенський собор католицизму. Не визнається православними, ними було проведено ще один Константинопольський собор десять років потому, який засудив попередній і заборонив будь-які додавання до Символу Віри;
- Великий розкол 1054 року – відбувся не тільки завдяки розбіжностям на ґрунті догмату про Філіокве, але і верховенства Папи;
- Перший Хрестовий похід 1096-99 рр. Початок Хрестових походів. Створення духовно-лицарських орденів;
- 1123 р. – Перший Латеранський собор – прийняття 22 канонів. Засудження симонії, заборона одруження для священників, заборона присвоєння пожертвувань і зміцнення церков як фортець - в іншому випадку, відлучення;
- 1139 р. – Другий Латеранський собор – засудження вчення Петра Бруйського і Арнольда Брешианського. Дисциплінарні канони.

Під час панування романського стилю відбуваються такі події в релігійному житті, як остаточне розділення церков на православну і католицьку, щоправда, формально розбіжності між Західною і Східною церквою існували й раніше – від часів Вселенських соборів. Тому архітектура обох церков розвивалася опосередковано і не була схожою. Також в часи найбільшого розвитку романського стилю відбулися перші Хрестові походи. Романська архітектура поширилася на завойовані території. Споруджувались не тільки замки, а й храми – наприклад, Храм Гробу Господнього був повністю перебудований в романському стилі.

На Заході в європейській католицькій теології та філософській думці до XIII століття домінували християнські ідеї Августина Аврелія, згодом вони стали основною філософською ідеєю християнського ордену августинців, і в тому числі, спонукали формуванню світогляду Мартіна Лютера, який був

августинцем. Слід зазначити, що вчення Августина згодом склало основу кальвінізму, а також теологічної думки індепедантів (напрямку кальвінізму). На відмінність від апологетичної думки Тертуліана, що віра базується на тому, що людина її не може осягнути розумом, Августин пропонує новий принцип: вірити для того, щоб розуміти. Августин у своїх працях розвиває ідею Бога – джерела природного порядку вищої найдосконалішої субстанції та ідеальної форми мудрості, першооснова всього суцього та безперервного його відтворення. У праці «Про Град Божий» Августином розглядається розвиток суспільства з аспекту християнських канонів. На його думку, існує два Гради: Земний та Небесний – у Земному Граді царює зло, гріх та сам диявол, а в Граді Небесному постає земне Боже Царство, його проекція втілена у вигляді християнської (римо-католицької) церкви. Ці Гради протиставлені один одному та між ними, на протязі всього часу, триває запекла боротьба: прибічники сатани будують світське земне життя, а прибічники християнської віри – Град Божий. Августин відстоює систему теократії – верховенства церковної влади та світового панування ідей католицизму. За Августином, Бог втілив в матеріальній формі земного світу суть всіх речей, які подібно зародку потім самостійно формуються. Отже, спадщиною ідей Августина є ідеї: богоподібності людини, важливості аскетичного життя для досягнення божественних істин; домінування церковних законів над державними; моральності та християнського оптимізму боротьби у боротьбі за Небесне Царство на Землі.

Августин Аврелій констатував, що Господь «все розташував мірою, числом і вагою» (Муд. 11, 21) і так трактував цей вислів: «як знаємо ми міру, число та вагу в речах, які вимірюємо, обчислюємо і зважуємо, вони не Бог; з тієї ж точки зору, що міра повідомляє кожній речі визначеність (*modum*), число – форму (*speciem*), а вага – спокій і стійкість, вони в своєму первісному, істинному й єдиному вигляді суть Він, – Той, Хто всьому дає визначеність, форму та порядок, звідси, вислів: все мірою, і числом, і вагою розташував» [27]. Дані ідеї були розповсюджені серед католицьких

мислителів і зіграли важливу роль у виникненні нового готичного стилю. Так, з романського виникає готичний стиль. Дослідник Томас Вудс констатує: «Не випадково те, що готичні собори відрізняє висока геометрична впорядкованість. Вона є прямим наслідком однієї важливої особливості католицьких уявлень ... про взаємозв'язок математики – особливо геометрії – і Бога» [10, с. 135-136].

Отже, ми прийшли до висновку, що зовнішній вигляд храмів був зумовлений переважно соціально-політичними змінами, тогочасними життєвими реаліями, та мало пов'язаний з релігійною доктриною. З часом, романська архітектура ставала більш стрункою та витонченішою, поступово перетворюючись на готичну. З доктринальної точки зору цьому сприяла теорія божественного світла Діонісія Ареопагіта, яка отримала значний розвиток у Франції XII ст.

РОЗДІЛ 3.

ВПЛИВ СХОЛАСТИКИ НА ВИНИКНЕННЯ ТА РОЗВИТОК ГОТИКИ

В даному розділі ми розглядаються головні історичні відомості про формування та розвиток католицької храмової архітектури в межах XII - XV ст., аналізуються та обґрунтовуються філософсько-релігійні чинники, що вплинули на виникнення та оформлення готичного стилю.

Американський священик та вчений Стенлі Л.Які стверджує про існування тісного зв'язку християнства з наукою та мистецтвом, через те, що Бог, та все ним створене, раціонально й гармонійно впорядковано та відображає досконалість та мудрість Творця. Прикладом тому є: хід часу, циклічність зміни пір року, музичний лад, рух планет та ін. «Це з'єднання розумності Творця з постійністю природи заслуговує на згадку, бо в зародку містить уявлення про автономність природи і її законів» [54, с. 150]. На думку С. Л.Які, християнство не тільки надало раціональної опори для своїх adeptів в часи становлення релігії, та й вплинуло «через тисячоліття, коли стали використовувати кількісний аналіз як інструмент пізнання Всесвіту» [10, с. 86-87]. Саме католицтву та схоластиці дослідник приписує роль головного чинника розвитку наукової думки. Щодо мистецтва, то його розвитку сприяли успіхи в науці, завдяки яким стали можливі нові способи зведення храмових та житлових споруд. Шартрська кафедральна школа була зразком середньовічної наукової та філософської думки в XII в. на думку дослідників Томаса Гольдштейна [50, с. 77], Томаса Вудса [10, с. 97-107]. «Дещо про підхід Шартрської школи можна дізнатися, придивившись до західного фасаду Шартрського собору. Кожному з семи традиційних вільних мистецтв відповідає окрема скульптура, кожна дисципліну представляє античний мислитель. Це Аристотель, Боецій, Цицерон, Донат (або, можливо, Присціан), Евклід, Птолемей і Піфагор» [10, с. 97-98]. В середині XII ст.

керував будівництвом західного фасаду собору канцлер школи Тьєрі Шартрський, який був прихильником вільних мистецтв, і ця прихильність пояснювалася його релігійними переконаннями, які «поділяли багато середньовічних умів, дисципліни квадривіуму – арифметика, геометрія, музика й астрономія – спонукали студентів до споглядання створеного Богом упорядкованого світоустрою та краси творіння. Завдяки вивченню тривіуму – граматики, риторики та логіки – люди отримували можливість переконливо й зрозуміло висловити те, що відкрилося їм в результаті споглядання» [10. с. 98-99]. Тож, «в синтезі мистецтв (*cohaerentia artium*) бачили модель космосу, а в космосі (по «Тимею») – гармонійно осмислену істоту, тіло світової душі, яка мала як платонічний, так й богословський (аж до її сплаву зі Св. Духом у Гильома з Конша) та поетичний ореол. Як природа ховається в одязі чуттєвого світу, так зміст промови таїться в алегорії, символах та образах (теорія шат, *involuta integumenta*). Смак до символу та фабули (міфу) уживався з раціональною логікою і «геометричністю» тлумачення» [3].

3.1. Готична храмова забудова в країнах Центрально-Західної Європи в період XII- XIV ст.

Найвищим проявом католицького мистецтва є середньовічні готичні храми, завдяки яким змінився весь європейський міський ландшафт. Готичний стиль, характерний для епохи Високого і Пізнього Середньовіччя, виник у Франції в XII в., сформувавшись з попереднього стилю романської архітектури, згодом величні монументальні готичні храми набувають поширення у всіх країнах Європи. В цей час зароджуються нові архітектурні принципи: широка несуча структурна основа, що використовувалася раніше в романському стилі, замінюється тонкостінною скелетною системою побудови, з високими нефами, які частково були запозичені з різних напрямків романського стилю. Готична архітектура своєю витягнутою у

висоту формою, гострими абрисами шпилів, демонструвала піднесення християнської думки, була символічною формою прояву Божественного Абсолюту, шанування і прославлення досконалості Бога.

Характерними особливостями готики є арочні контрофорси, ажурні заповнення вікон, стрілчасті арки, ребристі нервюрні склепіння та розписані вітражі, що перетворює простір, відображало його спрямованість до Бога, насичувало духом віри. Для ранньої готики Франції (XII ст.) типовими елементами були: великі вікна, центральний портал з вікном-трояндою, високі віялові склепіння. У XIII ст. створювалися витончені витончені криті галереї зі сліпою аркадою (Осерський Кафедральний собор). Готичній храмовій архітектурі Англії у XIV ст. був притаманний декоративний стиль, хитромудрі візерунки, більша кількість ребристих склепінь (Уельський Кафедральний собор). Для пізньої готики Англії (XV ст.) притаманний перпендикулярний стиль з загостреними кильовидними арками. «У пізні століття значно зросла майстерність мулярів, що дозволило створювати складні архітектурні форми. Готичні собори були настільки великими, що іноді в них вміщувалося все населення міста» [26, с.32-33]. Готичний стиль докорінно змінив вигляд християнського храму, за рахунок збільшення обсягу й вертикальної спрямованості, поділу простору. Найчастіше на зведення готичних храмів йшли десятиліття і навіть триваліші періоди, внаслідок чого готичні собори, зводилися з використанням різних форм готичного стилю: ранньої (XII-XIII), високої (XIII) і пізньої готики (XIV-XV).

Слід зазначити, що попередня романська архітектура мала прикладну практичну основу, в тому числі виконувала і оборонну функцію, готична форма будівель носила більше символічний, алегоричний та споглядальний характер, виглядала містично-хімерною й потойбічною. Особлива увага в архітектурі приділяється світловому наповненню храму, воно містить не тільки практичну функцію освітлення та є естетичною прикрасою, але й, буквально, освячує храм, надає йому божественного значення. Готичний собор проектується як храм, де безпосередньо присутнє божественне сяйво,

своєю формою і чіткими пропорціями він мав уособлювати всесвітню гармонію та духовну сутність Бога. Вітраж був основним видом мистецтва інтер'єру церкви. Найбільш грандіозним втіленням готичного вітражного мистецтва є невелика за формою паризька Капела Сен-Шапель, яка була побудована для збереження реліквій, здобутих, в тому числі і з Хрестових походів, при правлінні Людовика IX. Він особисто брав участь в сьомому та восьмому Хрестових походах, відрізнявся великою релігійністю, придбав для храму терновий вінок Ісуса Христа, після смерті був канонізований католицькою церквою як Людовик Святий. У капелі Сен-Шапель високі вітражні вікна, розділені стрілочастими арками доходять до самого верху стелі й містять Біблійну історію від Буття до Книги Царств, а окреме круглої форми вітражне вікно посвячене Одкровенню Іоанна Богослова. Через такі вікна проникало набагато більше світла, проектуючи зображені на вітражах сюжети, нібито оживляючи їх, й сам храм сприймався місцем, де він вічно присутня Божа десниця [29].

Протягом всього готичного періоду архітектурні форми храмів видозмінювалися, стали більше та частіше в будівлях використовуватись великі площі вітражного скління, були винайдені нові архітектурні елементи – паруючі опори, завдяки яким була ще збільшена висота нефів та їх поділ.

Готичні собори, з метою возвеличення Бога, наповнювалися різними видами мистецтва та сакральних елементів, іноді здобутих в Хрестових походах. Скульптурні композиції, були частими прикрасами храмового простору, найчастіше вони зводилися у вигляді рельєфів навколо арок і дверних прорізів, втілюючи біблійні сюжети. Крім цього, для прикраси храму використовувалися колони зі статуями чи спіралевидної або уступчастої форми.

Негативна оцінка готичного стилю була поширеною в Європі, починаючи з часів Ренесансу до XVIII століття, як відторгнення культури Середньовіччя, яке трактується періодом варварства та розпаду. Те, що за задумом готичних митців-архітекторів створювалося як ясна і сувора форма

поєднання символіки, чисел, нащадками оцінювалося як відсутність систематичності та порядку, смаку, похмурості й хаосу. Італійський художник і архітектор-мистецтвознавець Джорджо Вазарі критично описував готичні будівлі, недооцінював їх, вважав, що вони не представляють естетичної цінності, оскільки, на його думку, всі вони перенасичені різноманітними нагромадженнями й тому не мають певної форми, містять надмірну кількість прикрас, шпилів, пірамід, гвинтових колон спрямованих вгору, та здаються суперечливо при цьому стійкими, «в них вигляд, ніби вони з паперу, а не з каменю або мармуру» [6, с. 57-58].

Однією з чудових королівських базилік в передмісті Парижу, першою європейською готичною спорудою XII ст. (1137-1144 рр.) є собор абатства Сен-Дені, храм-усипальниця французьких королів, раніше був важливим політичним і культурно-релігійним центром Франції. Перебудовою абатства займався абат Сугерій, за проектами невстановлених, імовірно, двох архітекторів [42, с. 87], він перебудував стару каролінгську церкву у католицький базилікальний храм. Примітно, що раніше, у пізньоримський період, в цьому місці існувало галло-романське кладовище для людей різного віросповідання, тут були могили християн та язичників, останки захоронень, на думку дослідників, й наразі знаходяться під фасадом храму. В абатстві Сен-Дені поховані королі з X по XVIII ст., та більш ранніх століть. Сен-Дені з часом стає храмом великого монастирського комплексу.

Абат Сугерій обоожнював світло, як і більшість пасторів того часу, був шанувальником містичного вчення Псевдо-Діонісія Ареопагіта (VI ст.), який вважав, що світло є не тільки джерелом естетичного спрямування, але й джерелом божественного відбиття та блиску. Отже, абат Сугерій на нефі базиліки Сен-Дені залишив викарбовану у камені фразу: «Бо яскраве – це те, що яскраво поєднується з яскравим, і яскравою є благородна будівля, яка пронизана новим світлом» [5, с. 52]. Символічне тлумачення всього суцього, естетичні переживання буття, як ієрархії сходячого згори світла «надали всеосяжного впливу на всю середньовічну естетику (в т.ч. на теорію світла й

символу у Сугерія, втілену в художній практиці готичного мистецтва)» [35, с. 382-383].

Дослідник історик-мистецтвознавець Е. Панофскі співвідносить готичну архітектуру зі схоластикою, часи існування яких збігається в одному історичному періоді, і хоча ця періодизація у сучасних дослідників сцієнтичного спрямування й викликає розбіжності, але за відсутністю іншої, розраховується подібним чином. Е.Панофскі дотримується погляду існування тісного взаємозв'язку архітектурних проектів з духовно-культурною сферою Середньовіччя у схоластичному викладі, з її стрижневою основою для даного періоду. Панофскі визначає причини автономності храмового зодчества у співвідпорядкованості світоглядним схоластичним принципам, заснованим на дедукції й самотлумаченні розуму, співвіднесенні сюжетного синтезу архітектурних форм та його духовно-релігійного змісту. Що в готичних спорудах проявляється у відмові від традиційної логіки тектонічної форми, як приземленої конструкції, та формує цілісний неповторний духовний код даної епохи, надає архітектурним формам метафізичної образності та трансцендентного сенсу. Панофскі вважає, що архітектура є виключно відображенням духовного виміру людського буття, його соціокультурної сфери, та й містить внутрішню специфічну структуру конструювання буття [38].

Даного погляду на взаємовідносини культурних форм з їх духовним ядром, дотримується й дослідник Г. Вельфлін. [7]. Він вважає, що панівний дух часу породжує випадковості, і що не може бути виражено словами, знаходить втілення в образній формі, з характерними особливостями способу вираження, тобто формі мистецтва притаманна виключно її видимість, як чуттєве образне сприйняття, він також стверджував про закономірності утворення форм, її анонімність культурного втілення. Таким чином, втіленням схоластичного духу в готичній архітектурі було акцентування на конструкт споруди, її структурної самоорганізації дещо відстороненої від християнських догматів та релігійної світоглядної позиції. У готичній

архітектурі особливо важливим є просторовий вимір: його поділ, спосіб кріплення підстави опор, наповнення форми трансцендентним й метафізичним сенсом абсолюту людського буття та істин Богоодкровення. Таким чином, ми розглядаємо виникнення високої готики, з одного боку, як особливу систему архітектурного бачення, формотворчих принципів та схоластичного розуміння світу, властивих XII - XIII ст., з іншого боку, як наслідок і причину, що виключає простий «паралелізм» та вплив загальнодуховної основи на прояв приватної архітектурної форми. «На відміну від простого паралелізму зв'язок, який я маю на увазі, являє собою не що інше, як причинно-наслідкове відношення, але на відміну від індивідуального впливу це причинно-наслідкове відношення виникає швидше як результат дифузії, ніж прямої дії. Він виникає внаслідок того, що, за відсутністю більш вдалого терміну, можна назвати «умонастроєм», підігнавши це затерте кліше під його точну схоластичну відповідність, а саме – «принцип, який регулює дію»» [37, с. 228].

Готичний храм пронизаний символікою форм. Форма нефа подібна формі корабля, це – Всесвіт, об'єднаний стінами та вітражами на земний й небесний світ, де стіни це – божественні чертоги. Арочні перекриття позначають розрив кругообігу часу. Масштабні вітражі символізують спадаюче світло від самого Господа, вікно в формі квітки троянди, з'єднує три фасади, символізує циклічність часу, вічний рух по колу та вічний світ. Готичні храми, якщо подивитися на них зверху, мають вертикальну вісь у формі хреста, що зв'язує землю й небо. Різна висота веж схожа на орган, встановлений всередині собору. Сторони світу також мають свою символіку, позначають шлях до Бога: західна частина, де розташований вхід в храм символізує Пекло з живописаннями Страшного Суду; темний трансепт північного крила храму – Старий Завіт; південна частина крила – Новий Завіт, а східна, вівтарна частина знаменує Небесне Царство. У Середньовіччі були поширені кам'яні підлоги-лабіринти, як в соборах: Реймському, Ам'єнському, Шартрському, Орлеанському, Тулузькому і ін.), вони

символізували тернистий шлях до Бога, іноді – шлях хрестоносців до Святої землі. Архітектор Віолле-ле-Дюк зазначає наростання протесту в мистецтві проти тиску влад церковної та світської: «починаючи з XII століття вираз цього протесту присутній практично у всіх художніх творах, що прикрашають наші архітектурні пам'ятки Середньовіччя, і якщо спочатку його основою все ж служать священні тексти, то в кінці XIII століття він стає сатиричним, а в XV столітті і зовсім перетворюється на карикатуру». Він стверджує, що архітектурна форма є не настільки чиясь воля, як воля самого автора, тим, що ніхто не наважився «з художників епохи Людовика XIV помістити короля в пекло в одному ряду зі скнарою або вбивцею» та не «зміг би хтось з творців XIII століття зобразити короля піднесеним серед хмар з сяючим німбом навколо голови та блискавкою в руці, прославленим подібно Богу, у ніг якого – всі великі люди свого часу» [8, с. 12].

3.2. Доктринальна спрямованість віроповчальних догматів католицизму та релігійно-філософське вчення схоластики

Для обґрунтування дослідження проводимо аналіз основних догматичних чинників та розвитку середньовічної філософської думки з позицій схоластики.

Основні, поворотні дати догматичного розвитку християнства в період епохи Готики:

- 1179 г. – Третій Латеранський собор – 27 канонів. Засудження ересі вальденсів і катарів. Подолання антипапської схизми – встановлення обрання пап через вибори колегії кардиналів;
- 1215 г. – Четвертий Латеранський собор. Догмат про обов'язкове сповідання. Затвердження орденів домініканців і францисканців. Підстава інквізиції. Поширення томізму;

- 1245 г. – Перший Ліонський собор – відлучення імператора Фрідріха II Гогенштауфена. Заклик підтримати VII Хрестовий похід;
- 1274 г. – Другий Ліонський собор – спроба унії з православною церквою;
- 1309-77 рр. – Авіньйонський полон пап – резиденція пап була перенесена в Авіньйон;
- 1311-12 рр. – В'єннський собор – піднято питання про правові норми, які зміцнювали благочестя духовенства і захист прав і свобод церкви від держави. Розглядалися питання освіти, санкціонування кафедр мов з метою підготовки місіонерів;
- 1378 - 1417 рр. – Великий Західний розкол – було два папи (антипапи) одночасно, а з 1409 року – три.

Схоластиці, філософській думці Середньовіччя, притаманним є осмислення християнських догматів з позиції розуму, підведення логічного підґрунтя істинності віри за допомогою логіки. Знані представники схоластики: П'єр Абеляр, Бернард Клервоський, Фома Аквінський, Петро Даміані, Ансельм Кентерберійський та ін. Вони розглядають філософське раціональне мислення поруч з Божественним одкровенням, як доведення теологічної мудрості християнського віровчення. Петро Даміані вважає, що філософія має прислужувати богослов'ю, де божественне розглядає сферу надприродного у Божественному Одкровенні, а природне – сферу земного за допомогою людського розуму. Тож, з цього у XII-XIV ст. формується ідея двоїстості істини, за якою філософія є провідником до пізнання Всесвіту за допомогою розуму, а теологія є провідником до пізнання істини за допомогою Божественних Одкровень та релігійної віри. Ансельм Кентерберійський вважав, що існує примат віри, щоб зрозуміти треба вірити, і що не має бути суперечки між вірою та розумом через те, що всі Біблійські істини, за його думкою, можна раціонально довести. Думці Ансельма протистояв Абеляр, який вважав вірною позицією панування розуму для того щоби вірити, тобто можна вірити в те, що досягнуто розумом. У своїх працях («Діалектика», «Вступ до теології», «Історія моїх страждань», «Християнська

теологія», «Так та ні», «Пізнай самого себе») філософ наділяв багато уваги діалектиці пізнання як вміння відрізнити істинне від оманного.

Фома Аквінський розмежовує філософію та релігію, знання та віру, доводить між ними можливість існування гармонії, вважає, що філософія має послуговувати теології, релігійній думці. Він стверджує, що Священне вчення є наукою. Отож, позиція Аквінського заперечує Тертуліанову позицію – віри через абсурд, та підтримує Абеляріву позицію – спираючись на розум, не відходячи від віри. Аквінський знаходить логічну природу божественного буття, розробляє ідеї есенції (сутності) – єдності чистої ідеї предметів та явищ та їх за екзистенцію – фактичне існування. Через те доводить змінюваність світу та незмінюваність Бога. За Аквінським будь-яка форма є проєкцією, причиною речі, її кінцевою оболонкою, і містить мету та рух, як початок будь-якої діяльності. Таким чином, всі предмети є сутністю єдності матерії, де форма предметів, як ідея є троїстою у божественному розумінні та уявленні людини. Щодо канонічності християнського віровчення: «вся патристика аж до Високого Середньовіччя – і сам святий Фома – мислить всередині *unicus ordo realis supermoturalis* (єдино реального надприродного порядку)... канонічний закон не є ні продуктом розуму, ні продуктом так званого «розуму натхненого вірою», але плід віри. Віра ж ніколи не діє всупереч правильно організованому розуму» [46, с. 22].

Підсумовуючи етап розвитку схоластичної та релігійно-філософської думки, констатуємо, що схоластика поєднує догматичні християнські положення, їх логічно обґрунтовує та підпорядковує філософську думку теологічній думці.

Схоластичні принципи дотримання чіткості, дедукції, схематичності побудови розумових форм реальності знайшли відбиття в архітектурній формі готики в систематичних побудовах проєктів, тектоніку опорних направляючих та деталізації всіх конструктивних елементів.

Пановські констатує, що ментальність, прояснюючи віру апелювала до людського розуму, прояснюючи ж останній – апелювала до уяви, а далі таким

же чином, ставила у свій обов'язок прояснення й уяви, для цього апелювала до почуття, що «призвело до «роз'яснення заради роз'яснення» сюжетно-тематичного (нарративного) контексту в образотворчих мистецтвах й функціонального контексту в архітектурі» [37, с. 240]. Таким чином, архітектурний простір готичних храмів, дроблення і фрагментарність візерунків, деталей, їх логічна однаковість та зв'язність, є не тільки наближенням земного до божественного, тлінного та грішного життя до піднесеного вічного буття, а й в онтологічному погляді на простір, як наповненої форми над буттям, втілення самодостатності унікальності кожного окремого елемента, і в проекції – кожної окремої сутності. Прикладом тому є готичні будівлі XIII ст. храмів у Шартрі, Парижі, Ам'єні, Реймсі, Руані та ін., де чітко простежується принцип зв'язності, логічного розташування всіх елементів конструкції, і що відрізняє стильовий напрям готики від інших. Як зазначено раніше, особливістю готичного стилю є також втрата первісного значення тектонічності форм, так у багатьох відомих храмах (Шартрському, Ам'єнському, Реймському та ін.) елементи архітектурних конструкцій виконані у вигляді кам'яної павутини, багатогранних віконних вітражів, розеток квіткових пелюсток, мають лише видиму опору, без опорного навантаження як такого.

Тож, вирішальну роль філософсько-релігійного чинника у формуванні готичного стилю, саме завдяки концепції Діонісія Ареопагіта, стало можливим перетворення романського стилю в готичний. Констатуємо, що дана теорія була популярна серед філософів-теологів того часу, і вплинула на формування основної теорії готичного стилю. Надалі, готика втратила своє значення, за часи Ренесансу розглядалася як варварський стиль, але пізніше була істотно переосмислена романтизмом, і знайшла своє нове втілення у сучасній неоготиці.

РОЗДІЛ 4.

ТРАНСФОРМАЦІЯ ХРАМОВОЇ КАТОЛИЦЬКОЇ АРХІТЕКТУРИ В НАСЛІДОК ЗМІНИ СВІТОГЛЯДУ У ЧАСИ РЕНЕСАНСУ ТА БАРОКО

В даному розділі розглядаються головні історичні відомості про характер храмової забудови в країнах Європи XV-XVII ст., аналізуються зміни в християнській доктрині та філософсько-релігійній думці, що вплинули на розвиток стилю Ренесансу та бароко. Висвітлюються основні архітектурні елементи й форми, запозичені від попередніх епох, а також окреслюється новий стильовий напрямок в мистецтві християнського зодчества.

Філософія Відродження ґрунтувалася на принципах гуманізму та антропоцентризму. Отримує розвиток натурфілософія як цілісне вивчення природи. Все можна пізнати як узагальнення і як підхід від загального до конкретного. Філософія відділяється від теології. Розвивається пантеїзм, він ототожнює природу з Богом і примиряє науку з церквою. Пантеїзм дав поштовх розвитку науки та медицини. Існує три основних напрямки філософії Ренесансу: політичний, утопічний та реформаційний, останній спрямований на реформування церкви. Антропоцентризм поступово формувався як світогляд, як опозиція схоластики. Декларувалися ідеї загальної рівності, вважалося, що схоластика спотворила вчення церкви, а гуманізм допоможе повернутися до істинної віри. Все це вплинуло на формування нового стильового напрямлення в архітектурі.

4.1. Характер храмової забудови в країнах Європи XV-XVII ст.

В XIII столітті відбуваються політико-економічні зміни на півночі Італії, формуються нові торгові відносини, які об'єднують банківські установи, виникає нова венеціанська республіка, а з нею і нова буржуазія. У великих містах Венеція, Генуя, Сієна, Флоренція зароджуються основи нового архітектурного напрямку Ренесанс, де переглядається антична спадщина в нові форми та з новою філософською ідеологією гуманізму. Людина в епоху Ренесансу підноситься на один рівень з Богом й архітектура, стає більш світською, вбираючи ідеї Просвітництва. В цей час починається масштабне будівництво просторих приміщень, що розширюються в горизонтальній площині, на відміну від височині вертикальної спрямованості готичних споруд. Архітектурним формам тих часів властива простота та згладженість абрису. Склепіння релігійних будівель змінюється зі стрілчастих на хрестові та циліндричні. Запозичення античних архітектурних деталей відрізняється у використанні античної ордерної системи, притаманної до Давніх Рима та Греції. У нижній частині будівель використовуються більш важкі доричні ордери, а у верхній частині будівель – більш легкі коринфські, якими прикрашають колонади. Будівництво епохи Ренесансу відрізнялося великою кількістю використання архітектурних форм пілястрів, склепінь, архівольтів та колон. Конструкції стін набувають тектонічної основи.

Зодчеству Раннього Відродження притаманні риси раціоналізації проектування, поряд з використанням античних форм відбувається деяке відторгнення готичного напрямку, що називався тепер варварським, властивим варварам-готам. Архітектурні форми, на думку зодчих, повинні з'єднувати естетичну й технічну спрямованість, бути науково обґрунтованими. Чистота архітектурних форм, відхід від містичних образів, складних елементів стає еталоном будівництва. Архітектор Л. Б. Альберті вважав природу вищою красою, якої людині варто вчитися, що наука, особливо математика, необхідна для створення досконалих архітектурних та

художніх форм. Альберті перепрацьовує дослідження Вітрувія, античного вченого I ст., розробляє свою ідею ідеального храму, що вписується у коло, тобто храму-ротонди. Пошук універсальної форми центричних будівель у той час розроблявся й іншими зодчими. Леонардо да Вінчі вважав, що ідеальною є будівля, доступна для огляду з усіх боків. Поряд з пошуком ідеальної архітектурної форми, зодчі шукали форму які ідеальної міської забудови. Такими містами вважалися італійські міста-фортеці Пальма-Нуово і Дуїно.

У храмовій архітектурі періоду Ренесансу відроджуються античні традиції, а у світській – багаті споруди, які відрізняються виразністю та гармонією форм. Найбільш відомими храмами тих часів є: Ватиканський собор Св. Петра центричної форми з унікальним високим куполом, заввишки 136 м., й скульптурними композиціями; церква Сан-П'єтро ін Монторіо з храмом-каплицею, оточена округлим фасадом внутрішнього двору; а також церква Сант-Андреа аль Квірінале, овальної форми з різноманітними нішами-капелами, вписаними в периметр будівлі. Примітно, що завдяки овальному абрису архітектор Д.Лоренцо досяг такого ефекту, що вхід в храм Сант-Андреа аль Квірінале становив найменше можливе положення до вітваря.

У XVII столітті починається епоха стилю бароко, який впливає на подальший розвиток культурних форм у багатьох країнах протягом наступних століть. Ідеологічною основою зародження цього стилю є новий світогляд в релігійних колах. У християнстві зароджується деїзм – бачення Бога як світоча вищого розуму природи. Однак, разом з тим, не відкидаються й старі уявлення про світ, не переривається зв'язок з минулим світоглядним розумінням всесвіту. Італія стає культурним центром Європи, що проповідує основи гуманізму, духовної незалежності, ідеї яких переймають й інші європейські держави. Стверджуючи ідею спадкоємності, католицька церква зверталася до ранньохристиянських форм зодчества, які найбільше підходили до церковних потреб богослужінь. Перебудовується собор Св. Петра. Архітекторами К.Модерною та Берніні створюється прибудова до

центральної частини собору у вигляді масивного остову з величезним вестибюлем та бічними нефами. Інтер'єр собору набуває багатого вигляду базиліки ранньохристиянських часів: стіни прикрашаються мармуром, ліпниною, золотом, бронзою; простір храму заповнюють величезні статуї; також розробляється церковне ритуальне обладнання для проведення різних служб, все має монументальний характер. У головному нефі створюється гігантський балдахін над могилою святого за подобою ранньохристиянського ківорія, престол святого підтримується з чотирьох сторін на тлі золотих променів Слави, що розходяться. У композиції використовуються спіралеподібні форми мармурових колон, так звані соломонові колони, за подобою колон, що збереглися від античної базиліки римського імператора Костянтина, вони підтримують купол собору та обрамляють балдахін. При будівництві використовують й інші елементи ранньохристиянського зодчества: ідею атриуму – простору церковного двору, яка архітектором Берніні була втілена у вигляді величезної площі, що призначалася для численного натовпу паломників, які очікували благословення від вищого духівництва. Новою привнесеною архітектурною формою було заокруглення церковного двору та обнесення його доричною колонадою. Даний проект соборного комплексу повністю втілював релігійну ідею, звеличив її зміст, органічно поєднуючись з практичною стороною проведення церковних служб й також гармонійно вписувався в міський архітектурний пейзаж.

Ватиканський комплекс Св. Петра проектував Візантійський храмовий образ, де поєднувалися різні форми мистецтва: архітектура, музика, живопис, створюючи у вірян захоплене сприйняття, релігійний підйом. Епоха бароко відрізняється акцентуванням емоційного початку, робить сильний вплив на адептів, це досягається надмірним достатком, різноманітністю, масштабністю архітектурних форм, таким чином створюючи особливу художню площину, в якій проводяться релігійні церемонії. Хід богослужінь супроводжується духовною музикою. має характер урочистості та театралізованості. Ефект емоційного впливу звеличує драматична патетика

скульптурних композицій і сам архітектурний вигляд храму, його пишний декор інтер'єрів.

Архітектурний образ бароко подібний імпульсу, заряджає та пронизує простір, створює тілесну відчутність образів, об'ємність кожної його деталі. Стиль бароко насичений внутрішньою енергією, пластичністю, розімкненням форм, де переважають криві і динамічні лінії. Слід зазначити, що барокові споруди відрізняються гармонійним вписуванням в навколишнє середовище й побудовані з урахуванням сторін світу, при змінених світлотіней створюються оптичні ефекти, художнє підкреслення, що впливає на їх сприйняття вірянами. Вельфлін стверджує, що бароковий стиль є мальовничим через те, що йому властива безперервна мінливість, що створює ілюзію руху. «Користуючись тінями, мальовничий стиль надає зображенню скульптурної; окремі його частини здаються розташованими в просторі ближче або далі» [7, с.11]. Стил ь бароко відходить від колишніх форм архітектурної тектоніки, робить форму вишуканою, ускладненою та одухотвореною, хоча поряд з цим підкреслює й важкі форми як елемент земного та матеріального світу. Підсумовуючи, можна констатувати, що бароковий стиль, який зародився в Італії, відбивав та сприяв розквіту релігійних ідей того часу, заряджав духовною енергією вірян, відрізнявся монументальністю, репрезентативністю, й також являвся зразком для наслідування для всього Європейського світу.

4.2. Філософія Ренесансу, теологічне вчення томізму та доктринальні особливості віровчення

Основні, поворотні дати догматичного розвитку християнства в період епохи Ренесансу та бароко:

- 1414-18 рр. – Констанцький собор – спрямований на подолання антипапського розколу. Де була засуджена діяльність Яна Гуса і Джона

Вікліфа та прийнято рішення про верховенство над папською владою Вселенського собору;

- 1438-45 рр. – Флорентійський собор – друга спроба унії з православною церквою, а також з церквами Східного обряду, діяла до 1453 р. Православними церквами собор не визнається;
- 1512-17 рр. – П'ятий Латеранський собор;
- 1545-63 рр. – Тридентський собор – виник внаслідок реакції на Реформацію, знаменує початок Контрреформації. 16 догматів, багато перезатвердженні – систематизував догмати, прийняті на попередніх соборах і висунув нові. Підтвердження Символу Віри. Догмати про писання, Таїнствах, первородний гріх, Божественну благодать, ордени, чистилище, культ святих і індульгенції.

Щодо генезису та еволюції теократичної доктрини у період папства Григорія VII (1073-1085), який централізував церковну владу в Римі, до періоду 1493 р., дослідники папської документації, за словами кардинала В.Брандмюллера, прийшли до висновку, що теократичний устрій кожної влади був зумовлений світоглядним розумінням світового правління. В своїй більшості, правління встановлювалося в певній ієрархії, на чолі з вищим земним управителем Папою Римським, в той час, як цивільне управління підпорядковувалось та підкорялось вищій духовній владі, тобто по суті впроваджувались модель поглинання природного вищим надприродним [55, с. 443 - 445].

В. В. Соколов констатує, що розвиток філософської думки XVII ст. мав два основних напрямки: гуманістичний та томістичний (пізньосхоластичне вчення Ф. Аквінського), останнє «стало офіційною філософсько-теологічною доктриною Римсько-католицької церкви» [41, с. 15]. В цей час виникає «опозиційно-схоластичне вчення пізнього номіналізму» [41, с. 15], спрямованого проти томізму. Флоренція стає базисом гуманістичного руху й центром італійського Ренесансу. Данте Аліг'єрі, який народився тут, створює свої кращі твори «Божественну комедію» [14], «Про монархію»

[15], де впроваджує ідею подвійності долі людини: блаженства вічного загробного життя й реального земного життя, а також ідею монарха, який отримує свою владу безпосередньо від Бога, а не від Папи Римського, й доводить незалежність монархії від духовного кураторства як умови земного буття людини. Аліг'єрі по-новому говорить про людину, про її долю, що вона не визначена, а змінювана завдяки знанню. Гуманістичний рух у своїх творах розвиває Петрарка, він критикує схоластику, в тому, що не можна прорахувати єство людини; намагається «примирити християнство з античною філософією та культурою» [41, с. 19], з філософією стоїків, він спирається на моральну філософію.

Ми бачимо, що гуманізм декларує антропоцентризм не супідрядний теоцентризму уподібнення Бога, а стверджує єдність душевного й тілесного: а саме реабілітує тілесне (гуманізм Манетті), начебто Бог є творцем світу, людина ж є творцем культури: й духовної, й матеріальної. Манетті наводить у приклад великі архітектурні творіння людини: купол собору у Флоренції, загадкові піраміди в Єгипті, чудові вежі у Римі, також він вважає дивним винаходом людиною Ноева Ковчега [16].

Напрямок філософії Ренесансу задають філософські ідеї: М.Кузанського, П.д.Мірандоли, М.Фічіно, Дж.Бруно. Головна проблема філософії Кузанського – співвідношення Бога зі світом. Він розробляє концепцію «вченого незнання» про світ і Бога, протиставляючи її схоластичному «знанню». Вчене незнання – це можливість вираження повноти знань з використанням схоластичної логіки, про складнощі процесу пізнання. При розгляді проблеми світу та Бога необхідно ґрунтуватися на своєму «незнанні». Кузанський одним з перших припускав, що пізнання суперечливо, з його вчення виходить ренесансна натурфілософія, для якої притаманний пантеїзм (Бог у всьому і все в Бозі) [34]. П. д. Мірандола вважає, що всі вчення – це прояви єдиної істини, їх можна поєднувати й примирити в християнстві. Людина поєднує в собі божественний та земний початок, тому і займає особливе становище: самостійно вершить свою долю,

її існування не визначено повністю Богом [2]. М.Фічіно сповідує неоплатонізм. Відносини Бога зі світом він розглядає з позицій пантеїзму, якому властива містичність: Бог є початком світу, у світі він показує себе в рухомих силах. Головним завданням людини, у Фічіно є самовдосконалення, завдяки чому можна наблизитися до Бога. Підтримує ідею Платона про правителів-філософів [2]. Дж.Бруно поєднує ідеї Кузанського (пантеїзм) з геліоцентричною системою Коперника, розвиває його ідеї – уявлення про нескінченний Всесвіт з великою кількістю світів [2].

Гуманісти висувають ідею царства людини, замість царства Бога. Ці ідеї вплинули на Реформаційний рух. В ході Контрреформації Католицька церква реформувалася зсередини: перш за все, для зміцнення моральних засад церкви і поліпшення теологічної освіти були створені семінарії, нові чернечі ордени: Ораторіанський, Каміліанський, Театинський, а деякі зазнали змін: Кармелітський, Францисканський. У 1534 р. створюється «Товариство Ісуса», єзуїтський орден на чолі Ігнатія Лойоли та засновується Центральний інквізиційний трибунал. Єзуїтські школи навчають своїх adeptів всім відомим наукам, отримують дозвіл на носіння цивільного одягу, завдяки чому проникають у вищі кола суспільства для відстоювання своїх ідей, тобто пристосовуються до реалій того часу із девізом: «мета виправдовує усі засоби». Єзуїти активно підтримують інквізиційний рух, боротьбу проти ересі, затверджується книжкова церковна цензура, яка виявляє книги, що суперечать католицькій доктрині. У 1545-63 рр. на Тридентському соборі затверджується верховенство папської влади, ідейним обґрунтуванням якого є томістська схоластика, викладена у «Сумі теології» [43] та інших творах Ф.Аквінського. Теолог Луї де Моліна відпрацьовує ідею божественного передзнання, на відміну від божественного приречення, проти якої виступали гуманісти, тобто переносить акцент на те, що Бог заздалегідь знає результат людських діянь [20]. Філософ-єзуїт Ф.Суарес трактує філософську думку як служницю теологічної та релігійної думки. Кассіер обґрунтовує «протилежність між «середньовічною людиною» та

«людиною Ренесансу»» [24, с. 10], в її відношенні до віри. Е. Гарен, автор праць з філософії італійського Відродження, бачить відмінність філософської думки що передує, в новому погляді на етику яка змінила й погляд на природознавство та філософію й постає важливим духовним стимулом для гуманістів того часу, розвитку вільних поглядів на філософські та релігійні питання [12].

Філософія бароко XVII століття є початком філософії Нового Часу – епохою раціоналізму, її визначає науковий розвиток. Кант ділить філософію XVII століття на раціоналістичну й емпіричну, де перший напрямок представляють вчення: Р.Декарта, Б.Спінози, Г.Лейбніца, другий – емпіристів Ф. Бекона, Т. Гоббса, Дж. Локка. Декарт представляє філософію дуалізму, де Бог – першодвигун, який створив матерію та рух й достовірність свідомості лежить в основі всього знання (*Cogito ergo sum*). У Спінози світ є закономірною системою, пізнаваною математичним методом. Природа – це Бог (пантеїзм), мислення є її властивістю, а ідеї одиничними явищами. Воля та розум єдині, а дії людини включені в універсальну детермінацію. Лейбніц піддає критиці як дуалізм Декарта і вчення Спінози про єдину субстанцію, на його думку, сила є метафізичним принципом, який визначає сутність явищ світу, й сила може бути тільки субстанціальною. Бекон вважав звернення до досвіду основою наукового методу пізнання й запропонував реформувати науковий метод пізнання. Гоббс бачив у філософії практичну користь, сприймав знання як силу, створив систему механістичного матеріалізму. Джон Локк створив емпіричну теорію пізнання та ідейно-політичну доктрину лібералізму.

Отож, після Тридентського собору 1545-63 рр. догматичних змін не було до Першого Ватиканського собору 1869-70 рр. У XVII ст. активно розвивалося місіонерство: завдяки цьому бароко стало інтернаціональним стилем, поширившись в багатьох країнах світу. Ближче до кінця століття мистецтво почало віддалятися від релігії, у Франції зароджується класицизм,

активно споруджуються великі палацові комплекси (Версаль, Лувр). Розвиток філософської думки призводить до початку епохи Просвітництва.

Слід зазначити трансформацію церкви, яка сталася на початку XVI століття й подальшу її контртрансформацію у другій половині XVI століття. Дані події значно вплинули на культуру епохи бароко. У XVII столітті церква є ідеологічною опорою держави, як і раніше, незалежно від форми політичного правління в країні: монархічної або республіканської. У XVII столітті духовництво Італії уособлює Рим столицею католицького світу, опікує духовну складову держави. Після подій Тридентського собору та розколу церкви, Рим позиціюється як Вічне місто, яке має вищу за мету відродження культурної спадщини Стародавнього Риму. Панує ідея наступності Римської імперії, яка втілюється в римській церкві. Для цієї пропаганди використовуються різні види мистецтва, оспівується античність періоду еллінізму та більш пізніх епох. Розвивається риторика, як пропагандистський інструмент затвердження величі католицької церкви. Перед мистецтвом ставиться завдання розвивати високохудожні форми для прославлення істинної віри і зміцнення позицій католицизму.

ВИСНОВКИ

З початку формування християнства в Римській імперії до епохи Нового часу на території Західної та Центральної Європи спостерігаються значні зміни характеру храмової архітектури: з ранньохристиянського стилю до ренесансного та барокового стилів, що послідовно відбиває події, доктринальні зміни та філософські ідеї: становлення віри (I-III ст.), закріплення її домінуючого державного статусу (IV ст.), обґрунтування канонів й поширення християнської віри (IV-X ст.), остаточне розділення церков на православну та католицьку (1054 р.), домінування християнських ідей августинізму (X-XIII ст.), схоластичного спрямування (XII-XV ст.), подій Реформації (гуманізм та антропоцентризм) та Контрреформації (томізм) (XV-XVII ст.), поширення ідей раціоналізму та деїзму (XVII ст.).

Було визначено, співзалежність форм християнського зодчества з історичним та духовно-культурним рівнем розвитку кожної епохи, з його стрижневою основою релігійного світогляду, розвитком догматичної думки, як проявом культурного феномену. Чинники, що сприяли зміненню форм церковних будівель ґрунтувались переважно на практичній та пропагандистській основі затвердження та розповсюдження християнської віри. Це: 1) правове узаконення християнства єдиною релігією держави й перехід від нелегального відправлення культів у житлових будівлях до храмової форми базилікального та хрестоподібного типу, які будувалися в різних архітектурних формах; 2) ускладнення церковних обрядів та практична складова їх застосування: спочатку для виконання обряду хрещення дорослих була необхідність у великих купелях, тож при храмах будували спеціальні баптистерії, згодом, коли до хрещення приводили переважно немовлят, для здійснення обряду необхідна була лише невелика чаша, тому форма баптистеріїв не знайшла подальшого розповсюдження. 3) збільшення храмового простору зі зростанням кількості адептів; 4) есхатологічність настрою християнської традиції перемоги над смертю духу

й ідея створення храму над могилами святих мучеників чи умовним місцем їх мучеництва, розвиток паломництва до культових сакральних споруд. При цьому слід відзначити еволюційний зв'язок римських традиційних мавзолеїв-усипальниць та подібними спорудами при християнських храмах; 5) поява нових церковних об'єднань: чернецтва та чернечих орденів й, як наслідок, організація простору для монастирського служіння та створення нової архітектурної церковної монастирської форми, яка поєднує в єдиний комплекс храмові, житлові та господарські будівлі; 6) затвердження Риму столицею католицького світу, а церкви – ідеологічною опорою держави.

Відзначено, по-перше: особливе значення готичної форми храмової архітектури, як втілення автономного просторового бачення, що зародилося на ґрунті єдиного домінантного континууму християнських уявлень діади віра-розум та світлової концепції Діонісія Ареопагіта, в безпосередньому контексті чернечого середовища та чернечих об'єднань середньовічної Європи, в яких зберігалися незмінними традиції метафізичного знання. По-друге: розвинення схоластичних поглядів, що вплинули на характер західноєвропейської середньовічної культури, яка відрізнялася глибокою релігійністю, традиційністю, на базі апологетики, патристики й аристотелізму, та християнського інтелектуалізму, де розум людини підкоряється вищій вірі, що знайшло вираження в архітектурному погляді на форму та зміст буття, новому баченні ідеального. В даному виді затверджується онтологічна єдність людського й божественного, в єдності трансцендентній, ноуменальній й феноменальній, без будь-якого протиставлення.

Отже, саме формування готичного стилю є яскравішим виразом християнства, втілення самодостатності, унікальності кожного окремого елемента, і в проекції – кожної окремої сутності. Згодом, у часи Ренесансу та бароко, панує ідея наступності Римської імперії, формується практичне відношення до храмової форми, яка мусить прославляти істину віри, велич католицької церкви й зміцнення позицій католицизму.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Альберти Л.-Б. Десять книг о зодчестве // пер. В. П. Зубова — ТІ, МСМXXXV. — XXIX, 392 с., ил.
2. Антология философии Средних веков и эпохи Возрождения // Сост. С. В. Перевезенцев. — Режим доступа: http://lib.ru/FILOSOF/SBORNIKI/filosofia_meed.txt (дата звернення 20.04.2021). — Назва з екрана.
3. Бибихин В.В. Шартрская школа // Новая философская энциклопедия. Электронная библиотека ИФ РАН. — Режим доступа: <https://iphlib.ru/library/collection/newphilenc/document/HASH01dafb82c9742e7a869ed5da> (дата звернення 25.02.2021). — Назва з екрана.
4. Блаженный Августин. О граде Божьем. — Режим доступа: https://azbyka.ru/otechnik/Avrelij_Avgustin/o-grade-bozhem/ (дата звернення 16.01.2021). — Назва з екрана.
5. Брюс Уотсон. Свет: сияющая история от сотворения мира до квантового века. Блумсбери, 2016. — С. 52.
6. Вазари Дж. Жизнеописания наиболее знаменитых живописцев, ваятелей и зодчих. Т. 1. М., 1956. — С. 57–58.
7. Вельфлин Г. Ренесанс и барокко: Исследование сущности и становления стиля барокко в Италии. СПб., 2004. 284 с.
8. Виолле-ле-Дюк Э. Энциклопедия готической архитектуры/ пер. с фр. С. Баталина. — М.: Эксмо, 2013. — 512 с., ил. ISBN 978-5-699-60674-0.
9. Витрувий. Десять книг об архитектуре // пер. Ф. А. Петровского. — Издательство: Академии архитектуры, 1936. — 327 с., ил.
10. Вудс Т. Как Католическая церковь создала западную цивилизацию / пер.с англ. В. Кошкина. Москва: ИРИСЭН, Мысль, 2010. — 280 с.
11. Гарнак Адольф Сущность христианства // Раннее христианство. Гопаченко А.Н. (Ред.). Том 1. Харьков: Фолио, 2001. — 656 с.

12. Гарэн Э. Проблемы итальянского Возрождения: Избранные работы. — М.: Прогресс, 1986. — 392 с.
13. Головащенко С. Історія християнства: курс лекцій / навч. посібник. Київ: Либідь, 1999. 352 с.
14. Данте А. Божественная комедия / Пер. с ит. М.Л.Лозинский. — Москва: Эксмо, 2002. — 640 с.
15. Данте Алигьери. Монархия. / Пер. с итал. В.П. Зубова; Комментарии И.Н. Голенищева-Кутузова. — М.: КАНОН-пресс-Ц, 1999. — 192 с. ISBN 5-93354-002-1.
16. Джаноццо Манетти. О достоинстве и превосходстве человека // Итальянский гуманизм эпохи Возрождения. Часть II. Перевод с лат. Н.В.Ревякиной. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://abuss.narod.ru/renaissance/stam2.htm> (дата звернення 10.04.2021). — Назва з екрана.
17. «Житие св. Порфирия, епископа Газского», написанное около 401 г. Архив еп. Порфирия Успенского. Архив Академии наук СССР, Ленинград. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://predanie.ru/book/73736-zhitie-porfiriya-gazskogo/> (дата звернення 10.02.2021). — Назва з екрана.
18. Зедльмайр Г. Искусство и истина: Теория и метод истории искусства. СПб., 2000. — 272 с.
19. Зейферт М. Г. Особенности образования и развития архитектуры раннехристианских церквей. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/osobennosti-obrazovaniya-i-razvitiya-arhitektury-rannehristianskih-tserkvey> (дата звернення 10.03.2021). — Назва з екрана.
20. Иванов В. Л. Луис де Молина, ОИ, и начала схоластической теологии Общества Иисуса. Предисловие к публикации перевода 52-й диспутации «Конкордии». — [Электронный ресурс]. — Режим доступа:

<https://einai.ru/2014-03-Ivanov.html> (дата звернення 15.04.2021). — Назва з екрана.

21. Ивонин Ю. Е., Казаков М. М., Керов В. Л., Курбатов Г. Л., Федосик В. А. Очерки истории христианской церкви в Европе (Античность, средние века, Реформация). — Смоленск: Смоленский гос. пед. ун-т, 1999. — С. 24–44.
22. История европейского искусствознания. Вторая половина XIX в. – начало XX в. Кн. 1 / под ред. Б.Р. Виппера, Т. Н. Ливановой. М., 1969. — С. 65–73.
23. Кавтарадзе С., Анатомия Архитектуры. Семь книг о логике, форме и смысле // Эпохи и стили. Готика. Пятое издание. Издательский дом Высшей школы экономики — М. 2019, С. 300–309.
24. Кассирер Эрнест. Избранное: индивид и космос. М.; СПб.: Университетская книга, 2000. — 654 с.
25. Католицизм // Православная энциклопедия. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://www.pravenc.ru/text/1683907.html> (дата звернення 12.01.2021). — Назва з екрана.
26. Керол Дэвидсон Крейго Как читать архитектуру. Интенсивный курс по архитектурным стилям. Рипол Классик, 2016 г. — 256 с., ил.
27. Книга Премудрости Соломона, 11 глава, 21 стих. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://ekzeget.ru/bible/kniga-premudrosti-solomona/glava-11/stih-21/> (дата звернення 10.01.2021). — Назва з екрана.
28. Кодекс канонического права. Codex Iuris Canonici. Институт философии, теологии и истории Святого Фомы. М., 2007 г. — 634 с.
29. Кодін В. О., Панов П. В. Архітектура та містобудування Західної Європи і Візантії III–XV століть. Харків — ХНАМГ — 2008 р. — 249 с.
30. Лазарев В. Н. Позднеантичное искусство и истоки христианского спиритуализма // История византийской живописи. М.: Искусство, 1986. — С. 23.

31. Лебедев А.П. Вселенские соборы IV и V веков. Обзор их догматической деятельности. — Издательство: Олега Абышко, Серия: Библиотека христианской мысли. Исследования, 2015. — С. 8.
32. Масиель Санчес Л.К. Церковная архитектура Италии IV-XIV вв. Архитектура Римской империи // Православная энциклопедия : 2000-летию рождества Христова / под ред. патриарха Кирилла. — М.: 2012. — Т. 28: Исторический музей — Иэкуно Амлак. — С. 166–173.
33. Михайлов Б.П. Раннехристианская архитектура / Архитектура Древнего Рима // Всеобщая история архитектуры. / Том 2. Архитектура Античного мира. Греция и Рим. Маркузон В.Ф., Михайлов Б.П. (ред.). 1973. — 712 с., ил.
34. Николай Кузанский. Сочинения в 2-х т. Т. 2: Перевод/Общ. ред. В. В. Соколова и З. А. Тажуриэиной. М.: Мысль, 1980. — 471 с.
35. Новая философская энциклопедия. В четырех томах. / Ин-т философии РАН. Научно-ред. совет: В.С. Степин, А.А. Гусейнов, Г.Ю. Семигин. М.: Мысль, 2010, т. III, Н. — С. 382–383.
36. Орлов И.И. Философские идеи зрелой схоластики в сакральном пространстве культовой готики // Международный журнал экспериментального образования, № 1, 2016. — С. 193–198.
37. Панофский Э. Готическая архитектура и схоластика // Перспектива как «символическая форма». Готическая архитектура и схоластика. СПб., 2004. — 336 с.
38. Панофски Э. Аббат Сюжер и аббатство Сен-Дени. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://iskusstvoed.ru/2018/01/30/je-panofski-abbat-sjuzher-i-abbatstvo-sen/> (дата звернения 12.03.2021). — Назва з екрана.
39. Петр (Л'Юилье), архиеп. Правила первых четырех Вселенских Соборов / Пер. с франц. — М.: Изд. Сретенского монастыря, 2005. — С. 5–6.
40. Смирнов Д. В. Констанцкий Собор // Православная энциклопедия, Т. 37. — М., 2015. — С. 359–393.

41. Соколов В. В. Европейская философия XV-XVII веков. // Учеб пособие для филос. Фак-тов ун-тов. — М.: Высш. шк., 1984. — 448 с.
42. Стивен Гарднер. Две кампании в западном квартале Сугера в Сен-Дени / Бюллетень Искусства, Том 44, часть 4, 1984. — 574 с.
43. Фома Аквинский. Сумма теологии. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://azbyka.ru/otechnik/konfessii/summa-teologii-tom-1/> (дата звернення 24.02.2021). — Назва з екрана.
44. Хрипкова Е.А. Символическая репрезентация евхаристии в иконографической программе западного фасада базилики Сен-Дени XII века // Страницы: богословие, культура, образование, № 4 (18), 2014. — С. 602–619.
45. Хрипкова Е.А. Базилика Сен-Дени аббата Сугерия: Монография. — М.: Изд-во ДПК- Пресс, 2013. — 356 с.
46. Церковне (канонічне) право [текст]: Підручник. / В. І. Лубський, Є. А. Харьковщенко, М. В. Лубська, Т. Г. Горбаченко. — К.: «Центро учбової літератури», 2014. — 640 с. ISBN 978-611-01-0640-5.
47. Этьен Жильсон. Разум и Откровение в Средние Века // Богословие в культуре Средневековья. — К.: «Путь к истине», 1992. — С. 5–48.
48. Юлихер А. Религия Иисуса и начала христианства до Никейского собора // Раннее христианство. Гопаченко А.Н. (Ред.). Том 1. Харьков: Фолио, 2001. — 656 с.
49. Яструб О. О. Історичний аналіз готичного світогляду на прикладі Французької та Італійської готики (XII–XIII ст.). / Науковий журнал: Всесвітня історія, 2018. — С. 23–24.
50. Goldstein Thomas. Dawn of Modern Science: From the Ancient Greeks to the Renaissance (New York: Da Capo Press, 1995 [1980]). — P. 77.
51. Gratianus <de Clusio>: Decretum Gratiani — BSB Clm 17161, Schäftlarn, um 1165–1170 [BSB-Hss Clm 17161]. — Режим доступа: <https://daten.digital-sammlungen.de/~db/0006/bsb00065191/images/> (дата звернення 15.02.2021). — Назва з екрана.

52. Grodecki L. Gothic architecture. N.Y., 1985. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://archive.org/details/gothicarchitectu0000grod/page/n3/mode/2up> (дата звернення 15.02.2021). — Назва з екрана.
53. Ludwig von Sybel. Christliche Antike: Einführung in die altchristliche Kunst, I–II. Marburg 1906–1909; Id. Das Werden christlicher Kunst. — Rep Kunstw, 1916. — P.121.
54. Stanley L. Jaki, Science and Creation: From Eternal Cycles to an Oscillating Universe (Edinburgh: Scottish Academic Press, 1986). — P.150.
55. Walter Brandmüller. Das Konzil von Konstanz 1414–1418, Bis zum Konzilsende, 2 vol. Schöningh, Paderborn, 1998. — P. 443–445, ISBN 3-506-74691-X.